

رویکردی نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز به عنوان المان شهری

آرتمیس هوشیار^۱ ID

اگرچه طراحی لباس، دانشکده هنر، دانشگاه فنی و حرفه‌ای، تهران، ایران. artmishooshyar@azad.ac.ir

چکیده

ایرانیان با اعتقاد به مبدأ یگانه آفریدگار جهان، در ایجاد مساجد که توجه را به سوی عالم بالا و وحدانیت معطوف می‌دارد سعی و کوشش فراوانی داشته‌اند. بزرگ‌ترین مساجد ساخته شده در هر شهر مسجد جامع شهر می‌باشد که برای فریضه نماز جمعه وسعت کافی دارد، همین امر در اهمیت مساجد جامع نقش بسیار مهمی داشته است. یکی از بناهای تاریخی و منحصر به فرد کشورمان در شهر زیبای شیراز به نام مسجد جامع عتیق وجود دارد که دارای اهمیت محوری است؛ از جمله مهم‌ترین مضامینی که همواره بیشترین تأکید را روی این بنا به خود اختصاص داده است، تزئینات خدایخانه یا دارالمصحف است. هدف از انجام این بررسی نخست معرفی این اثر ارزشمند و کهن ایرانی است و سپس، بررسی چگونگی سیر تحول آن در دوره‌های مختلف و سعی در بازشناسی نمادگرایانه این اثر بر مبنای مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف می‌باشد. برای انجام این پژوهش از بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده و در پی بررسی‌های میدانی، از بنا بازدید به عمل آمده است و در نهایت از مدل‌سازی سه بُعدی به منظور فهم بیشتر و نتیجه‌گیری بهتر استفاده گردیده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی وضعیت نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز.
۲. بررسی تأثیر نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز بر المان شهر شیراز.

سؤالات پژوهش:

۱. وضعیت نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز چگونه است؟
۲. تأثیر نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز بر المان شهر شیراز چگونه است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۴

دوره ۲۱

صفحه ۶۸۵ الی ۶۹۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۲۴

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۷/۰۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

مسجد جامع عتیق شیراز،
دارالمصحف،
خدایخانه،
نماد مذهبی.

ارجاع به این مقاله

هوشیار، آرتمیس. (۱۴۰۳). رویکردی نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز به عنوان المان شهری. *مطالعات هنر اسلامی*، ۲۱ (۵۴)، ۶۸۵-۶۹۹.

dorl.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/

dx.doi.org/10.22034/IAS
۲۰۲۲۰۳۶۲۱۱۴۰۵۵

مقدمه

هنر اسلامی در پی معنویت بخشیدن به زندگی انسان است و این حرکت ابداعی خلاق ناشی از جهان بینی و فلسفه اعتقادی اسلامی است. این مهم در معماری مسجد به نحو احسن فراهم آمده است و نه هیچ معماری دیگری (هیلن براند، ۱۳۸۰) شاید این پدیده از آن رو باشد که بناهای دیگر در ارتباط با مسائل دنیای مادی است، حال آنکه بنای مساجد آن چنان است که حضور خدا در جمیع جهات و محیط بر انسان را خاطرنشان می سازد. شاید این سخن اشاره به این آیه قرآن داشته باشد که: شما هر کجا باشید خدا با شماست یا به این توجه دارد که مشرق و مغرب از آن خداست، پس به هر سو که رو آرید همان جا روی خداست. این احساس هرگز در ساختمان های معمولی، کاخ ها و آسمان خراش های امروزی نیست؛ زیرا در آن ها احساس معنوی و بُعد غیرمادی وجود ندارد. باتوجه به ساختار خاص مسجد جامع عتیق که دارای ترکیبی غیرمعمول از اجزایی منحصر به فرد است، برای وضوح بیشتر بحث و حصول بهتر نتیجه بررسی های را در خصوص بررسی کالبد مسجد و بررسی دارالمصحف و بررسی مکان یابی کتیبه های پیشانی دارالمصحف پرداخت چهار دوره کلی برای مسجد می توان ترسیم کرد؛ هر دوره دارای نقطه عطف تاریخی در شکل گیری کالبد مسجد است که تحول ساختار یا ایجاد ساختاری جدید را شامل می شود.

باتوجه به میزان تخریب کالبد مسجد بر اثر زلزله و بازسازی های و نوسازی های صورت گرفته در دوره معاصر، تشخیص بخش های اصیل مسجد و زمان ساخت آن ها بسیار دشوار است. کار تحقیقاتی حاضر، در قالب بخش اول به بررسی کلیات مسجد جامع و سپس در بخش دوم و سوم عنصر اصلی مسجد جامع عتیق که دارای وضع ظاهری اصیل تر و کتیبه تاریخ دار هست و در منابع مکتوب وصفشان رفته را به دقت مورد بررسی قرار داده است. هدف اصلی این پژوهش، در قالب بخش چهارم سعی در تبیین مکان یابی کتیبه های پیشانی دارالمصحف است توسط مدل سازی سه بُعدی نشان داده شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده های منابع کتابخانه ای و مشاهدات میدانی انجام شده است.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است. با این حال، آثاری به بررسی خداینامه مسجد عتیق شیراز پرداخته اند. احمدی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان «آسیب شناسی کتیبه معرق سنگ و کاشی خدای نامه مسجد عتیق شیراز» به بررسی تزئینات به کار رفته در مسجد جامع عتیق پرداخته اند. بنازاده و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله ای با عنوان «بازخوانی سیر تحول خداینامه مسجد عتیق شیراز» که شناسایی سیر تحول خدایخانه در جهت باز به کارگیری این بنای شاخص که تقریباً در تمامی دوره های تاریخی شهر شیراز ارزش و جایگاه والایی داشته است، مؤثر خواهد بود.

۱. موقعیت مسجد عتیق شیراز

مسجد عتیق از منظر مکان‌نگاری نقشی مرکزی و محوری در ساختار تاریخی - فرهنگی شهر شیراز دارد. موقعیت مسجد در قلب شهر در حاشیه محله بازار مرغ و یا دقیق‌تر در فصل مشترک سه محله، اسحاق بیگ، لب آب و بازار مرغ از یک‌سو و پیوستگی آن با محور ارتباطی اصلی و بازار شهر که بین مهم‌ترین دروازه شهر، دروازه استخر یا دروازه اصفهان و مسجد جامع کشیده شده و در دوره‌های گوناگون تاریخی پیوسته نقش ستون فقرات اصلی شهر را داشته، اهمیت محوری مسجد عتیق را مطرح می‌سازند و بسیاری از عرصه‌های تاریخی شهر در ارتباط با مسجد تعریف می‌شوند (بهروزی، ۱۳۴۹؛ سامی، ۱۳۴۷).

ورودی‌های شش‌گانه مسجد که خود از ویژگی‌های منحصربه‌فرد مسجد عتیق است، نمایانگر این جایگاه ویژه است. بافت بخش جنوبی به میزان گسترده‌ای مخدوش شده است. طرح توسعه حرم شاه‌چراغ و بازارهای وابسته به آن دگرگونی کاملی را در دو جبهه غرب و شمال غرب که محورهای ارتباطی اصلی مسجد هستند ایجاد نموده است. در بخش شرقی تمامی عناصر پیوسته به مسجد پاک‌سازی شده، در نتیجه، بسیاری از ساختارهایی که در متون تاریخی مورد اشاره قرار گرفته‌اند، امروز دیگر وجود ندارند و شرایط نامطلوبی هم به لحاظ منظر و هم به لحاظ ایستایی برای مسجد ایجاد نموده است. تنها در بخش جنوبی مدرسه مقیمیه که ساختار اولیه آن مربوط به دوره صفوی است و نیز مسجدی که در دوره قاجاریه بازسازی شده است برجای مانده و هم‌اکنون توسط شهرداری در دست مرمت است (بهروزی، ۱۳۴۰).

۲. تاریخچه و معرفی بنا

این مسجد که به نام‌های «جامع عتیق» و «مسجد جمعه» و «مسجد جامع» و «مسجد آدینه» نامیده می‌شود، قدیمی‌ترین مسجد جامعی است که در فارس بنا شده است (زارعی، ۱۳۸۷). این مسجد بنایی رفیع و مجلل بوده و حجره‌ها و شبستان‌های متعددی داشته که بعضی از قسمت‌های آن دوطبقه بوده و در خارج هم‌میدان‌ها و ساختمان‌هایی برای نگهداری چارپایان و اقامت مسافران داشته است. این مسجد علاوه بر اینکه (معبد) بوده، (مدرسه) هم بوده است و دانشمندان و علما و فضلا بسیاری در آن علوم مختلفی را تدریس می‌کردند و طلاب زیادی در حجرات آن‌ها به تحصیل مشغول بوده‌اند و خطبا و عرفای معروفی در این مسجد منبر و محراب داشته و به تدریس و موعظه می‌پرداخته‌اند.

این مسجد در جهات مختلفی شش در داشته (دو در سمت مشرق - دو در سمت مغرب - یکی سمت شمال و یکی سمت جنوب) در شمالی آن که به در (دوازده امام) معروف است، سردر و کتیبه مهمی دارد که ذکر آن خواهد آمد.

دلیل اینکه این در را به دوازده امام نام‌گذاری کرده‌اند این است که هنگام تعمیرات مسجد که به امر (شاه‌عباس کبیر) در سال ۱۰۳۱ ه.ق صورت گرفت، اسامی دوازده امام را به خط ثلث عالی با خط (غیاث‌الدین جوهری) خطاط معروف

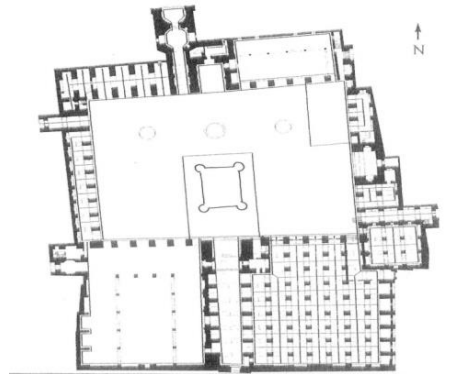
آن دوره بر روی کاشی نوشته و در دو جرز بیرونی آن نصب کرده‌اند. هم‌اکنون قسمتی از آن دوازده امام سابق، در دو کتیبه، در جرزهای طرفین سردر مزبور باقی است و بقیه دوازده امام را که ریخته بوده در تعمیرات اخیر در دو کتیبه دیگر تهیه و بدان افزوده‌اند. این مسجد در اوایل خیلی تمیز و محترم بوده و واردین با نهایت خضوع و خشوع در آن به عبادت می‌پرداخته‌اند. صحن مسجد از سنگ‌های مرمر مفروش بوده و هر شب به وسیله آب جدولی که از آن می‌گذشته حوض‌های آن را پر کرده و صحن را می‌شسته‌اند.

در دالان‌های آن سنگاب‌هایی بوده که همیشه پراز آب بوده است و هر کسی که وارد مسجد می‌شده ابتدا کفش خود را بیرون می‌آورده و سپس وضو می‌گرفته و با پای برهنه وارد صحن مسجد می‌شده است. (یکی از این سنگاب‌ها که باقی‌مانده بود، هم‌اکنون در جلوی پلکان‌های ورودی به باغ‌موزه پارس نصب شده است. قطر داخلی این سنگاب قریب یک متر است و قسمت خارجی آن دوازده ضلعی است. در اطراف این سنگاب نقش‌ونگار بوده و دورتادور آن اشعار و آیات قرآنی نوشته شده است؛ ولی در اثر مرور زمان و تأثیر آب تشخیص نقوش و خواندن آن ممکن نیست).

این مسجد از همان زمانی که ساخته شده (رسمیت) داشته و روزهای جمعه در آن خطبه به نام خلیفه یا نام پادشاه وقت اشاره می‌شده است و از این رو امام و خطیب آن اهمیت داشته است. در طول تاریخ عده‌ای از بزرگان علما و مجتهدین، عرفاً و خطبا برجسته، در آن منبر و محراب داشته و یا به تدریس مشغول بوده‌اند. امین احمد رازی در جلد اول کتاب (هفت‌اقلیم) نوشته است: (... خواجه حافظ ... در علم کلام مهارتی تمام به کار می‌برده و التزام داشته که هر شب جمعه در گرد مقصوره‌ای که میان مسجد شیراز (مقصود مسجد جامع عتیق یا مسجد جمعه شیراز است) واقع است تا صبح بگردد و با الحان خوش ختم قرآن نماید ...) (بهروزی، ۱۳۴۹).

۳. وضع موجود مسجد عتیق

مسجد جامع عتیق اکنون به صورت یکی از مساجد آباد و مهم و آبرومند شیراز در آمده است که علاوه بر اینکه خرابی‌های آن مرمت شده است، دو شبستان بزرگ و وسیع و مجلل در آن احداث گردیده است. صحن حیاط مسجد که به ابعاد ۷۵×۵۵ متر است سنگ‌فرش شده و در آن سه حوض ساخته‌اند که یکی هشت‌ضلعی و دوتای دیگر دوازده ضلعی است و از آب لوله پر می‌شوند. این مسجد شش در ورودی دارد که دو درب در مشرق، دو عدد در مغرب، یکی در شمال و یکی در جنوب مسجد است. پیشانی طاق‌نماها آجرکاری شده که لابه‌لای آن‌ها قطعات کاشی آبی به کاررفته است (همان).

شکل ۱. پلان مسجد جامع عتیق در وضعیت فعلی (نقشه از میراث فرهنگی شیراز)

وضع ساختمان‌ها و شبستان‌های فعلی مسجد به‌قرار زیر است:

ضلع شمالی (رو به قبله):

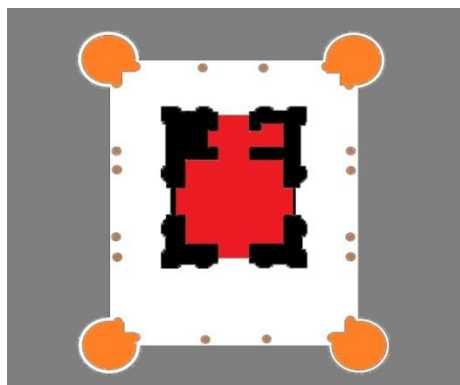
ضلع شرقی (پشت به آفتاب)

ضلع غربی (رو به آفتاب)

ضلع جنوبی (پشت به قبله)

۴. خدایخانه مسجد عتیق شیراز

در وسط صحن مسجد جامع عتیق، اتاق مکعب شکلی است که کرسی آن قریب یک متر از کف صحن مسجد بلندتر است و دورتادور آن را ایوانی به عرض دو متر فراگرفته و به‌نام (خدایخانه)، (بیت‌المصحف) و (دارالمصحف) نامیده شده است.

شکل ۲. پلان خدایخانه

در چهارگوشه خارجی آن بنا چهارستون مدور مناره مانند است و سقف ایوان‌های شرقی و غربی آن هر یک به وسیله چهارستون و ایوان‌های شمالی و جنوبی آن به وسیله دو ستون سنگی استوار است. ابعاد عمارت مزبور با ایوان‌ها عبارت‌اند از: ۱۰×۱۲ متر و ابعاد اتاق وسط ۶×۸ متر است.

بنای این عمارت سنگی در سال ۷۵۲ هجری قمری به وسیله (شاه شیخ ابواسحاق اینجو) پادشاه فارس صورت گرفته است و گویا دوطبقه بوده است (بهروزی، ۱۳۴۹).

از قرائن چنین استنباط می‌شود که پیش از ساختمان کنونی خدایخانه، اتاقی به نام (دار المصحف) در محل خدایخانه فعلی بوده است که گاهی آن را مقصوره هم می‌نامیده‌اند ولی شاه شیخ ابواسحاق آن را به دلایل زیر به این صورت درآورده است: وجه تسمیه این اتاق به دارالمصحف این است که در آن قرآن‌هایی، مخصوصاً قرآن‌های تاریخی نگهداری می‌شده و در هر شب و بامداد، عده‌ای از مسلمانان در آنجا گرد می‌آمده و به تلاوت قرآن می‌پرداخته‌اند. از جمله قرآن‌های تاریخی که در آن نگهداری می‌شد، قرآنی بوده که به خط (عثمان-خلیفه سوم) که گویند اثر خون او که هنگام قتلش بر آن چکیده بود، وجود داشته است و به همین جهت در ترجمه‌ای که از کتاب (شدالازار) به نام (هزار مزار) شده، در نسخه‌ای این خدایخانه را (قبر عثمان) و در نسخه دیگر (دفتر عثمان) نامیده شده است و همچنین قرآن‌هایی به خط حضرت علی (ع) و بعضی از ائمه و تابعین وجود داشته است (پوب، ۱۳۸۷).

۵. دو نظریه اصلی متفاوت برای دوره‌های ساخت خدایخانه می‌توان ارائه داد

۵/۱. نظریه اول: نیایشگاهی مربوط به پیش از اسلام

۵/۲. نظریه دوم: ساخت اثری منحصر به فرد برای قرآن‌هایی منحصر به فرد در صحن مسجد

هرچند ساخت اثری با چنین مقیاسی در مساجد معماری ایرانی بی‌سابقه است؛ شاید اهمیت قرآن‌هایی که باید از گزند حوادث محفوظ می‌مانند؛ این اقدام خارج از عادت را موجه کند. همچنین توجه به اهمیت جامع عتیق شیراز در اعتقادات و باورهای مردم شهر به عنوان فضایی قدسی، ساخت بنایی نمادین و متفاوت را توجیه می‌کند. نقل است که حافظ در شب‌زنده‌داری خویش گرد بیت‌المصحف می‌گشته و قرآن از بر می‌خواند.

باتوجه به قدمت اثر و با در نظر گرفتن تنوع مصالح و فن‌های اجرا، دوره‌های زیر را می‌توان از هم تفکیک کرد.

۱. ساخت بنایی دوطبقه با مقرنس‌های کتیبه‌ها و مشبک‌های سنگی؛

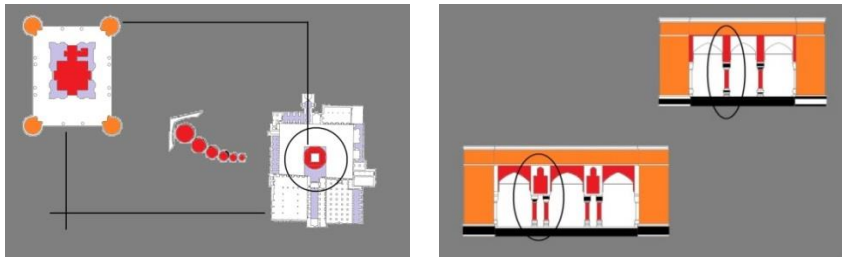
۲. ایجاد رواقی دورتادور که براساس مینیاتور موجود دوطبقه بوده است. (دلیل تفکیک زمان ساخت اتاق‌ها و رواق پیرامونی، وجود تزئیناتی بر دیواره خارجی اتاق‌هاست که امروز باوجود رواق از دید مستقیم مخفی مانده‌اند)؛

۳. ساخت پشت‌بندهایی ستون مانند با پلان دایره در چهار کنج رواق برای مهار رانش و پس‌از آن اجرای کتیبه معرق سنگ در زمینه کاشی فیروزه‌ای به تاریخ ۷۵۲ ه.ق.؛

۴. تخریب بخش عمده اثر بر علت زلزله و بازسازی ناقص آن (یک طبقه) در دوره معاصر.

۵/۳. دو نظریه دیگر که وثوق و دلایل کالبدی دو مورد قبلی را دارا نیست:

- ماکتی از کعبه
- برج هلال
- موقعیت خدای خانه

شکل ۳. موقعیت خدای خانه در پلان و نما

تزئینات خدای خانه

آنچه معروف است، عمارت خدای خانه، به شکل خانه‌ی کعبه ساخته شده است ولی با این تفاوت که دورتادور این، ایوانی به عرض دو متر، احداث شده است و همین ایوان طاق وسطی را از تابش آفتاب گرم تابستان محفوظ می‌دارد. نمای خارجی خدای خانه همه از سنگ است، نمای چهار مناره آن از سنگ‌های مکعب شکل آجر ماندنی تزئین یافته که لابه‌لای آن‌ها گاهی سنگ‌های رنگین (سیاه-تیره) به کار رفته است و با گچ نصب شده است و روی سنگ‌های پایین آن نقش و نگاری دیده می‌شود.

شکل ۴. خدای خانه

۶. مؤلفه‌های هویت بخشی خدای خانه

۶/۱. مکان یابی کتیبه‌های پیشانی اصلی خدای خانه

کتیبه سنگی این بنا، معرق سنگ، از نمونه‌های ارزنده هنر خطاطی به‌شمار می‌رود (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷). این کتیبه به خط یحیی الجمال الصوفی، خطاط نامدار زمان شاه‌ابواسحاق و حاوی جملاتی در شان قران کریم و مدح شاه اینجو است که به واسطه تخریب کلی خدای خانه تنها قسمتی از آن باقی مانده است؛ اما در دوره‌های بعد به‌ویژه کتیبه پیشانی خدای خانه، اسلوب اولیه خطاطی و معرق سنگ و ظرافت خطی یحیی جمالی به کلی از بین رفته است و در قسمت‌های مختصر گونه‌ای از رد قلم این خوشنویس نامدار را می‌توان ملاحظه نمود (چارئی، بی‌تا).

نمای جنوبی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعابدار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است:

بسم الله الرحمن الرحيم

الذي خلق الارض و السموات

في احسن البدايع و اللطائف و فضل

بن نوع الانسان على كثير من خلقه به شرف العلوم و المعارف

ثم بعث منهم الانبياء و المرسلين برحمته الواسعه الكامله و الطافه الطاهره»

به نام خداوند بخشنده مهربان-ستایش خدای را که زمین و آسمان‌ها را در بهترین بدایع و لطایف آفریده است-و بنی نوع انسان را بر بسیاری از آفریدگان خود به شرف دانش‌ها و معرفت‌ها برتری داد-پس پیغمبران و فرستادگان را به رحمت وسیع کامل و الطاف ظاهری.

توضیحات:

پیشانی جنوبی حاوی شلوغ‌ترین ترکیب است و چندین کشیده معکوس کوتاه و بلند در جای‌جای کتیبه خطوطی عرضی ایجاد کرده و تمام کشیده‌های عمودی سطر از پایین تا حاشیه بالایی کتیبه امتداد یافته است. این کتیبه بدون نقطه است تشدیدها و برخی اعراب دیگر را جنس کاشی سفیدرنگ ساخته‌اند. زمینه آن فیروزه‌ایست و با نقوش اسلیمی تزئین شده است. کتیبه از شرقی‌ترین بخش پیشانی جنوبی آغاز می‌شود. حائز اهمیت است که در قرن ۸ و شاید قبل‌تر از آن سخن خود را با یاد و نام خدا آغاز کرده و به ستایش خدا و نعمت‌های او از جمله زمین و آسمان و به اشرف مخلوقات خود انسان و پیغمبر و فرستادگانش اشاره کرد.

حکمت آیه

در این آیه بعد از حمد و ستایش خدا به نمایندگان خدا اشاره کرده پس یکی از مضامین مهم این آیات انتخاب نماینده از سوی خداست و همچنین قبله، به سمتی گفته می‌شود که در ادیان مختلف رو به آن نماز می‌گزارند و جهت قبله در ابتدای اسلام به سوی بیت‌ال مقدس بود که در سال دوم هجرت به سمت کعبه‌تغییر یافت. از آنجا هم که ضلع جنوبی خدای خانه به سمت قبله است اهمیت این موضوع را نشان می‌دهد که توجه به قبله، هرگز مفهومی محدود کردن ذات پاک خدا در سمت معینی نیست، بلکه از آنجاکه انسان یک وجود مادی است و بالاخره باید به سویی نماز بخواند، دستور داده شده است که همه به یک‌سو نماز بخوانند تا وحدت و هماهنگی در صفوف مسلمین پیدا شود و از هرج و مرج و پراکندگی جلوگیری به عمل آید.

مناره جنوب غربی

متن کتیبه به شرح زیر است:

الشامه

و جعل فی الارض خلانف

و افاض بمكانتهم علی الخلائق انواع العوارف

و وفق المتقدين بسنتهم لتأسيس

شامل خود از میان آن‌ها برانگیخت و در زمین نمایندگانی را (برای خود) قرار داد و به وسیله جایگاه تقرب آن‌ها انواع نیکی‌ها را بر خلائق افاضه کرد- و پیروان روش آن‌ها را به تأسیس...

خداوند با علم ازلی خود می‌دانسته است که چه افرادی از امتیازات اجباری به‌درستی بهره می‌گیرند و قدرت تحمل آن را داشته و می‌توانند صحیح و سالم بدان عمل کنند و بر این اساس پیامبران الهی و اولیاء خود را انتخاب کرده است که این از مهم‌ترین مضامین این آیه است.

نمای غربی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعابدار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است:

المساجد و بیوت

و اشرف المقتفین لسننهم لاعداء معالم الدین

و ایدالمتهدین الی سبیلهم فی احیاء مراسم الیقین

و اسعد الطیعیین لامهم فی اقامه الاقضیه و الاحکام و از احبه الشبهات و الاوهام

و سدد المتبعین لطریقهم فی تنقیح الکلام و تصیح عقاید الانام الذی ختم النبوه و الرساله

مساجد و خانه‌های قران موفق داشت- و پیروان سنن ایشان را برای افراشتن نشانه‌های دین سرافراز کرد- و راه‌یافتگان راه ایشان را در زنده کردن مراسم یقین دستگیری کرد- و فرمان‌بران دستورهای ایشان را در برپاداشتن پیرایند و دستورها و زدودن شبه‌ها و اوهام، و پشتیبانی کردن پیروان راهشان، در پاکیزه کردن سخنان و درست کردن عقاید مردم، نیکبخت ساخت- و خدائی که نبوت و رسالت را بر پیغمبر عربی، قرشی.

حکمت آیه: موضوع نبوت با نظر به دلایل عقلی و آیات قرآنی شبیه به آب است که در درون پاک پیامبران به جریان می‌افتد و انسان‌ها را احیاء می‌کند امتیاز ارزشی (اختیاری) پیامبران در این جریان پاک‌بودن و پاک نگاه‌داشتن درون است، به همین جهت است که پیامبران الهی مخصوصاً پیامبر اسلام در انجام تکالیف و تحمل مشقتها و ناگواری‌ها و شب‌زنده‌داری‌ها از همه مردم کوشا تر بوده‌اند؛ یعنی پیامبران این آب را در مسیری که آن را آلوده به مواد مضر کرده یا در سربالایی قرار دادن که مانع جریان بشود، محفوظ می‌دارند. در این وجه علاوه بر اینکه به خاتمیت رسول اشاره می‌کند تأکید خدا بر ساخت مسجد را نشان می‌دهد که مسجد در نظام اسلامی، محل تلاقی و مجمع حکومت و مردم است.

مناره شمال غربی

متن کتیبه به شرح زیر است: بالنبی العربی القرشی محمد الهاشمی صلوات الله علیه و آه و اصحابه و بعد فان الله امر بتعظیم المساجد و عمارتها و قال فی کتابه». محمد هاشمی، که درود خدا بر او و خاندان و یارانش باد، خاتمه داده است - و بعد به درستی که خدا به بزرگداشت مساجد و ساختن آنها فرمان داده است و در کتاب خود قرآن فرموده است (قلیچ خانی، ۱۳۹۰).

حکمت آیه: این وجه هم در ادامه نمای غربی به خاتمیت رسول و تأکید بر ساخت مسجد اشاره دارد.

نمای شمالی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعابدار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است:

فی بیوت اذن الله ان ترفع و یذكر فیها اسمہ یسبح

له فیها بالغدو و الاصال و قد رفع هذا البیت المتطهر

بتوفیق الملیک المقتدر

السلطان العادل القاهر

جمال الدین و الدنیا و المله ابواسحق بن شرف الدین محمود شاه

در خانه‌هایی که فرمان داده است خدا که بلند شوند و نام خدا در آن یاد شود و تسبیح کرده شود، برای او در آن خانه‌ها، بامداد و پسین گاهها-و به تحقیق برپا داشت (بلند کرد) این خانه پاکیزه را، به توفیق خدا، پادشاه توانا، سلطان دادگر و پیروزگر پیروزمند-جمال الدین و دنیا و ملت-ابواسحاق پسر شرف‌الدین محمود شاه

حکمت آیه: نماز یک نیاز حقیقی و ضروری است و به میزان ضرورتی که برای فرد و اجتماع دارد دارای فایده‌ها و آثار در کارهای فردی و جمعی است و به همان نسبت که وجود آن منشأ برکات و خیرات است فقدان آن زیان‌بار است که در این وجه به ضرورت نماز و ساخت مسجد به فرمان خدا توسط شاه اسحاق اشاره شده است و در آخر همان‌طوری که

خداوند نمایندگانی برای خود انتخاب کرده این روایت این را می‌رساند که شاه اسحاق هم نماینده خود را از طرف محمود شاه اعلام کرده است.

مناره شمال شرقی

متن کتیبه به شرح زیر است: بلغه الله نهاییه اماله و خوله

ما یتمناه یمیم افضاله و بیض غره احواله بجسیم نواله و احسن الیه بدوام غره و جلاله و تقلبه من که برساند او را خدا بینهایت آرزوهای خود و ببخشد به او و فضل‌های عمیم خود، آنچه را که می‌خواهد و آرزو می‌کند و با بخشش بزرگ خود

حکمت آیه: در این وجه به لطف و کرم خدا نسبت به بندگان نیکویش اشاره دارد و گویای این است که بعد از سفارش ضرورت نماز خدای متعال به بندگان خاصش وعده بهشت برین را داده است.

نمای شرقی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعاب‌دار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است: حسنات اعماله و جعله ذخیره لیوم جزاه و اعطاه ما یریده و یتمناه و اتاه اجراً جزیلاً و اولاه تواباً جمیلاً و یجازیه بالرحمه و الغفران و یکافیها بالعفو و الاحسان و وفاه الجزاء و اعدله الدرجات العلی و احسن الیه بالکرامه و الحسنی و شرفه بالقرب و الزلفی و سیره للیسیری و ایده فی الدنیا و اسماء ف الاولی.

پیشانی اعمال او را سفید دارد-و نیکی کند درباره او به دوام عزت و جلال او و بپذیرد آن کار را اعمال نیکوی او -و قرار دهد آن‌ها اندوخته‌ای برای روز قیامتش؛ و ببخشد به او آنچه را که می‌خواهد و بدهد به او پاداش استواری-و ارزانی دارد به او ثواب نیکو و پاداش دهد او را ببخشایش و آمرزش -و برابر دارد کار او را بگذشت و نیکی -و بپردازد به او تمام‌ترین پاداش و آماده کند برای او پایه‌های بلند و به نیکی و بزرگداشت سرافراز کند و به کارهای نیکو دسترسی دهد او را- و در دنیا او را به کارهای آسان دستگیری کند و در این دنیا او را بلند کند و در آن جهان، آنچه او را خوشنود می‌سازد، به او بدهد.

حکمت آیه: خداوند به مؤمنینی که دارای اعمال صالحه هستند وعده می‌دهد که به‌زودی جامعه صالحی مخصوص به خودشان برایشان درست می‌کند و زمین را در اختیارشان می‌گذارد و دینشان را در زمین متمکن می‌سازد و امنیت را جایگزین ترسی که داشتند می‌کند، امنیتی که دیگر از منافقین و کید آنان و از کفار و جلوگیری‌هایشان بیمی نداشته باشند، خداوند را آزادانه عبادت کنند و چیزی را شریک او قرار ندهد (حسینی همدانی، ۱۴۰۰).

که در این نما هم به وعده‌های بهشتی در برابر اعمال نیکوی بندگان اشاره شده است.

مناره جنوب شرقی

متن کتیبه به شرح زیر است: «و اناله ما یرضاه فی الاخری فی [ذی ال] حجه اثنتین و خمسین و سبعمایه الهلالیه الموافق لسنه الجمالیه (لسته الجمالی) حامداً و مصلیا ۷۵۲»؛ در سال هفت‌صد و پنجاه و دو هلالی موافق با سال جمالی (ششم جمالی) در حالی که ستایش‌کننده و درود فرستنده است.

حکمت آیه: در این وجه به علت محفوظ ماندن تاریخ سال بیان این روایت را قید کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

المان شهری به مجموعه‌ای از عناصر و ویژگی‌های ساختاری گفته می‌شود که به خصوصیات فرهنگی و تاریخی شهرها تجسم می‌بخشد. المان‌ها و عناصر شهری شامل ساخت‌وسازها و زیرساخت‌ها مثل ساختمان‌ها، خیابان‌ها، مترو و پل‌ها و همچنین المان‌های دکوراسیون شهری مثل مجسمه‌ها، میدان‌ها، یادبودها و موارد دیگر می‌شود.

در بنای خدای‌خانه، باتوجه‌به وضعیت بخش‌هایی که مشابه کتیبه پیشانی مورخ ۷۵۲ بازسازی شده‌اند بر ما مجهول است. این کتیبه‌ها مضامین شیعی دارند و در نحوه اجرا نیز با کتیبه اصلی متفاوت‌اند. ظاهراً این بخش نیز از تراش کلمات بر سنگ و پرکردن جاهای خالی با کاشی به‌دست آمده است. باتوجه‌به تخریب صددرصدی این قسمت‌ها مشخص نشد، سازندگان بنا در زمان بازسازی بر چه مبنایی بازسازی کرده‌اند. متن کتیبه بزرگ اطراف خدای‌خانه برخلاف سایر کتیبه‌ها آیات و احادیث مشخصی نبوده بلکه متنی انشایی است که اگر بخش‌هایی از آن حذف شود نمی‌توان مابقی را حدس زده و تکمیل کرد. می‌توان در انتها می‌توان به‌صورت منحصر‌به‌فرد بودن این بنا به‌صورت نماد مذهبی تأکید کرد. با این تفاسیر باید گفت این بنای تاریخی قابلیت استفاده به‌عنوان المان شهری را دارا است.

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

- افسر، کرامت‌الله. (۱۳۵۳). تاریخ قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی.
- افشار، ایرج و عمادالدین، شیخ‌الحکمایی. (۱۳۸۹). اسناد معماری ایران دفتر دوم کتابچه املاک اینجوی فارس. تهران: فرهنگستان هنر.
- بهروزی، علی نقی. (۱۳۴۹). تاریخچه ساختمان و شرح آثار تاریخی و هنری مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: انتشارات اداره کل فرهنگ، هنر استان فارس.
- (۱۳۴۰). قدیمی‌ترین مسجد شیراز (جامع عتیق شیراز).
- پوپ، آرتراپم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. ترجمه: نجف دریابندی و دیگران، تهران: علمی-فرهنگی.
- رضایی، عزیزالله، سلیمانی، ابراهیم. (۱۳۹۰). گزارش گمانه‌زنی در ایوان جنوبی مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- زارعی، عباس. (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل معماری مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تهران مرکزی.
- سامی، علی. (۱۳۴۷). شیراز، دیار سعدی و حافظ. شیراز: چاپخانه موسوی.
- شیبانی، زرین‌تاج، نیک‌زاد، ذات‌الله. (۱۳۸۳). پژوهشگاه میراث فرهنگی (بازشناسی مسجد عتیق شیراز)، پژوهشکده ابنیه و بافت.
- فروهوشی. (۱۳۳۲). سفرنامه مادام دیولافوا. تهران: کتاب فروشی خیام.
- قادر، حسن. (بی‌تا). مشاور میراث فرهنگی، مطالعات و مستندسازی.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). مجموعه مقالات گردهمایی مکتب شیراز. تهران: فرهنگستان هنر.
- کلانتر محمدبن ابوالقاسم. (۱۳۲۵). روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس، اهتمام عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۹۰). معماری ایران دوره اسلامی. مقاله «هنجار شکل‌یابی معماری اسلامی ایران»، نگاشته لطیف ابوالقاسمی.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). کتیبه‌های یادمانی فارس. تهران: متن.
- ویلبرد، دونالد نیوتن. (۱۳۸۷). مسجد عتیق شیراز. ترجمه: افرا بانک، تهران: فرهنگستان هنر.

ویلبرد، دونالد و لیزا گولمبک. (۱۳۷۴). وقف‌نامه معین‌الدین غیاثی به کوشش اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان فارس، شیراز.

هیلن براند، روبرت. (۱۳۸۰). معماری اسلامی. ترجمه: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.

مقالات

صحراگرد، مهدی و شیرازی، علی‌اصغر. (۱۳۸۹). «تأثیرات تحولات خوشنویسی (خط ثلث) بر کتیبه‌نگاری ابنیه اسلامی ایران سده چهارم تا نهم هجری». فصل‌نامه تحلیلی - پژوهشی نگره، شماره ۱۴، ۶۴-۵۱.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). «کتیبه پیرمحمد شیرازی در مسجد جامع عتیق شیراز». مجله گلستان هنر، شماره ۱۳، ۹۶-۹۴.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۸). «ابراهیم سلان و کتیبه‌نگاری». مجله صفا، شماره ۴۹، ۴۹-۲۲.

پایان‌نامه‌ها

زاهدی‌نژاد، سارا. (۱۳۸۴). «حریم وصل، طراحی جلوخان مسجد جامع عتیق شیراز». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پردیس هنرهای زیبا، تهران.